

IBDIS

We know

Volumul face parte dintr-o serie de cărți care te prezintă adolescenților și tinerilor de azi, într-o manieră riguroasă dar accesibilă, subiecte esențiale pentru înțelegerea lumii în care trăiesc. Seria este coordonată de Liviu Papadima și Roxana Jeler.

Coordonare editorială: Roxana Jeler

Tehnoredactare: Mariana Dumitru

Copertă: Alexandru Daș

Imagine copertă: Ilustrație dintr-un manuscris din India, 1663, al poemului *Versetele spirituale* de Rumi (sec. 13). Cerneală și pigment pe hârtie de Cașmir. Walters Art Museum, Baltimore.

ISBN 978-630-321-837-3

© Editura Art, 2025

Editura Art este un imprint al Grupului Editorial ART.

CĂTĂLIN PAVEL

ELEFANTUL LUI CAROL CEL MARE

— UN ANTI-MANUAL DE ISTORIE —

EDITURA
ART

CUPRINS

1. INTRODUCERE. Viața sau biografia?	7
2. AȘA, ȘI? CE ESTE? ISTORIA, MĂ REFER. Căpcăuni și prichindei	21
3. SURSE. Nero și Aaron. Messi. Usturoi.	32
4. GÂNDIRE CRITICĂ. Mai mult sau mai puțin clăpăugă	44
5. TIMP. Ghilotina, Moromeții și hadronii	55
6. CAUZALITATE. Zaruri și alegeri	73
7. PROGRES. De la bicicletă la elefant	82
8. ADEVĂR. Domnișoarele din Avignon și elefanții din Aachen	91
9. ȘTIINȚĂ. Experimente, legi, melancolie	101
10. MULTIDISCIPLINARITATE. Și alte rubedenii din familia Addams a științei	112
11. ARHEOLOGIE. Rezerva strategică de istorie	122
12. PATRIMONIU. Minotauri cu cercei și bombardiere cu brățări	135
13. DE CE STUDIEM ISTORIA? Orchestra explicată pe înțelesul tinerilor	145
<i>Ce să decupăm cu foarfeca din această carte</i>	<i>153</i>
<i>Câteva cărți de citit</i>	<i>154</i>
<i>Credite foto</i>	<i>159</i>

2. AȘA, ȘI? CE ESTE? ISTORIA, MĂ REFER.

Căpcăuni și prichindei

Iată o definiție clasică a istoriei, dată tot de Marc Bloch: „o știință a oamenilor în timp, o știință care are permanent nevoie să unească studiul celor morți cu studiul celor vii”. Să ne oprim puțin asupra celor două părți ale ei.

Mai întâi, deci, „oamenii în timp”. Am văzut mai sus că istoricii sunt obsedați – hămesiți – de oameni. Dar oamenii sunt obiectul de studiu al tuturor științelor socio-umane. Care e diferența specifică a istoriei? Istoricii francezi ne spun că această diferență stă în analiza schimbărilor care însoțesc inevitabil parcursul cronologic al „oamenilor”. N-am greși dacă am lua acest din urmă cuvânt drept un echivalent pentru două lucruri. Pe de-o parte, „oamenii” sunt ființele producătoare de societate – iar istoricul studiază metamorfozele ei. Pe de alta, „oamenii” sunt indivizii văzuți în rotocolul spațiului lor privat. „Oameni în timp” înseamnă deci că studiem schimbările, mici sau mari, din viața indivizilor și a societăților, sau motivele pentru care ea se menține, contrar cursului obișnuit al lucrurilor, înghețată. Bloch adaugă apoi o a doua dimensiune istoriei, care ar uni „studiul morților cu studiul celor vii”. Cum adică? Interpretăm asta spontan drept însemnând că studiul istoriei este imediat relevant pentru noi,

cei din prezent. Într-adevăr, istoria cercetează, cu o rece meticulozitate, societățile din trecut, așa cum ar studia o libelulă ciudată din Borneo. Și totuși, acest studiu e însoțit inevitabil, în fundal, de întrebări legate de noi, de oportunitățile și amenințările de azi. Vrând-nevrând, a scrie istorie revine deci mereu la a medita asupra prezentului.

Acest aspect important vă este probabil familiar din formula, des invocată, că studiem istoria ca să nu repetăm greșelile trecutului. O formulă nu prea grozavă, după părerea mea, ca și alte clișee de manual. Optimismul ei o face aproape incompatibilă cu studiul istoriei. E ca și cum ni s-ar spune că studiem medicina pentru ca oamenii să nu mai fie niciodată bolnavi. N-am auzit niciodată ca un război să fi fost evitat pentru că un om politic s-a ridicat în picioare în Parlament și a zis: „Am aflat aseară din cărțile de istorie că războaiele sunt niște perioade lungi de atrocități și traume, în care mor oamenii cu sutele de mii. În lumina acestor informații, vă propun să ne îndreptăm atenția către alte soluții!”. E simplu: nu există războaie pașnice. Și nu există nici războaie în care ambele părți se apără. Asta indiferent ce zice propaganda lor. Studiul minimal al istoriei arată că întotdeauna războiul a însemnat moarte. El este, prin excelență, greșeala care ar trebui evitată. Însă greșelile mari ale trecutului se vor repeta, pentru că, de altfel, nu au fost niciodată greșeli, nici erori de calcul, nici scăpări, ci rezultante ale unor forțe sociale conflictuale și ale unor pulsuni psihologice care nu dau niciun semn că ar fi fost între timp domesticite, sau că vor fi vreodată. (Despre Napoleon al III-lea spunea un istoric că a învățat din greșelile trecutului cum să facă unele noi.)

Sigur că, de fapt, nimic în istorie nu se poate, la rigoare, repeta, pentru că actorii sunt mereu alții, iar contextul e mereu altul. Este înțelesul celebrei vorbe filozofice a lui Heraclit, „nu poți intra de două ori în același râu”: pentru că, oricât de curând te-ai întoarce, deja nici tu, nici râul nu mai sunteți aceiași. Asta nu înseamnă că istoricii nu au încercat cu disperare – și cu succes disproporționat de mic – să descopere mecanismele secrete ale istoriei, configurații recurente, bucle, spirale, continuități. Normal că au încercat! Pe de-o parte, pentru că munca de cercetare ține, în mare măsură, de identificarea filigranului ascuns, a analogiilor surprinzătoare între epoci. A le găsi, sau a crede că le-ai găsit, îți dă și o mare satisfacție intelectuală. Pe de alta, pentru că, dacă trecutul s-ar preta într-adevăr la a fi introdus într-o imensă mașină de calcul, atunci am putea prezice viitorul, ceea ce visăm dintotdeauna.

Dar să revin la ideea lui Marc Bloch de a conecta, cu fir istoric, pe cei morți cu cei vii. Ea nu vizează doar prezentul istoricului însuși, deși fără îndoială că societatea în mijlocul căreia se formează orice istoric are un apetit aparte față de anumite vremuri, mai mult sau mai puțin îndepărtate, din care extrage învățămintele și îndemnurile care îi convin. Ea vizează, în realitate, istoria ca succesiune de prezenturi, care, toate, au devenit trecuturi. Prezentul se transformă în trecut printr-o procedură simplă, care merge ca unsă, și care se cheamă trecerea timpului. În acest sens, istoria este studiul modului în care fiecare generație metabolizează realizările și eșecurile generațiilor de dinainte. Al modului în care fiecare prezent devine un material de construcție pentru prezentul următor, și așa mai departe, fără sincopă.

Dar să vorbim mai deslușit. Propun ca ipoteză de lucru că istoria este știința care reconstituie viața din trecut, atât a civilizațiilor, cât și a indivizilor. „Știință”? Da, una socio-umană. Oarecum diferită de o știință exactă. Un capitol special pe tema asta mai încolo. „Reconstituie”? Da, pentru că istoria nu cunoaște întregul, totul. Ea lucrează pe baza a ceea ce s-a păstrat, a documentelor, în sens larg. Tradițional, aceste documente sunt sursele scrise, dar, prin batalionul ei special, arheologia, istoria lucrează și cu vestigii materiale. Robotești ca să le pui cap la cap. Din puțin, istoricul face mult. „Viața”? Da. Istoria nu e o disciplină amortită și amortitoare. Nu trebuie să alegă musai subiectele pe care le alegea acum o sută de ani, războaie și politică. Este și istoria felului în care au fost interpretate visele sau istoria felului în care orașele au rezolvat problema gunoiului. Poate și trebuie să fie și istoria jucăriilor, a modei, a gastronomiei. Bănuiesc că atunci Cioran n-ar mai fi zis că „istoria este un alt cuvânt pentru tragedie”... În fine, viața cui anume? Viața umană de la formele ei cele mai mari de agregare – „civilizații” – la cele mai mici – „indivizii”. Manualele în general se concentrează pe societăți, scriind diferite tipuri de istorii omogene, cu hotare, mai ales naționale. Ceva mai puțin prezente în manuale sunt civilizațiile, care, zice un istoric francez, Fernand Braudel, se disting cel mai bine prin structurile lor psihologice și valorile lor fundamentale. Cum să vorbești despre ele, ca istoric, dacă ești obsedat de evenimente punctuale? Iar marii absenți din istoria tradițională sunt înșiși indivizii. Mă refer la oamenii obișnuiți, nu la marii conducători, care, de altfel, sunt ei înșiși prezentați dezumanizat, adică nu mănâncă niciodată un croasant, ci mereu țin discursuri sau învârt sabia. E adevărat însă că unii

istorici, ca Henri Pirenne, țin morțiș să ne pună în vedere că acțiunile individuale care nu au legătură cu mișcările maselor și nu influențează colectivitatea nu îl interesează pe istoric. Dar asta nu mi se pare OK. Ca arheolog, sunt obișnuit să înregistrez orice detaliu individual, pentru că nu știu când de la el ar putea pleca o explicație generală. (Vă gândiți la *butterfly effect*; va veni vorba și de asta mai încolo.)

Bun. Acum, dacă într-adevăr istoricul trebuie să încerce să reconstruiască, pe baza fragmentelor, tot ce se poate reconstrui din civilizațiile și indivizii din trecut, cred că n-are cum să nu se simtă un prichindel. Iar acest exercițiu de umilință e binevenit. Nu suntem cu nimic superiori oamenilor din trecut. Singura diferență dintre noi și ei este că noi suntem vii. O diferență uriașă – dar nu un merit. Istoria lumii se abordează cu reverența și cu modestia pe care le cer fenomenele cosmice.

(O precizare. Ziceam mai sus că orice ține de viața noastră este un subiect al disciplinei „istorie”. Totuși: istoria microtonalităților în muzică, adică evoluția utilizării sferurilor de ton și a altor experimente similare, e un subiect de *istorie a muzicii* și atât. În clipa în care analizezi felul în care această evoluție este marcată de contactele dintre europeni și muzica din Azerbaidjan sau Bali, ea devine un subiect de istorie pură, de istorie în sensul ei cel mai profund.)

Un lucru merită stabilit din capul locului, pentru că ne va trebui de-a lungul întregii cărți: trecutul este o țară străină. Este ideea unui romancier britanic, în jurul căreia un istoric și geograf american, David Lowenthal, a scris apoi o carte groasă. În ea ne prezintă felul în care societățile moderne se raportează

la trecut, glorificându-l sau făcându-l țap ispășitor, comemorându-l sau ștergându-l cu buretele. Ce are valoros și ce are înșelător ideea din titlul lui Lowenthal, *The Past is a Foreign Country?* Metafora nu e rea deloc. Atunci când călătorești într-o țară străină se presupune că ești deschis la surprize, gata să încerci ceva trăsnet de mâncat sau de băut. Ca și istoricul, ești curios să observi, în tăcere și fără să te simți scandalizat, obiceiuri diferite de ale tale și limbi cu alte peisaje sonore. Îți umpli tolba pentru când te vei întoarce la prietenii de acasă, de parcă ai fi cel puțin un Marco Polo. Când scrii istorie, ești întotdeauna un oaspete în vizită. Vrei să consemnezi și să înțelegi, nu îți propui să faci judecăți morale asupra lumii gazdei și nu ai căderea să faci schimbări în ea. Ai șansa să confrunți identitatea surprinzătoare a celorlalți („alteritatea”, cum se cheamă) și să te bucuri de diversitatea lumii. Să herodotizezi, dacă pot folosi acest verb în cinstea marelui istoric grec de acum două milenii și jumătate, ai cărui epigoni suntem toți, flatându-ne cu ideea că am fi, chipurile, mai puțin naivi. Ziceam însă că riscăm și să fim păcăliți de comparația istoricului cu un asemenea călător. Iată de ce.

În primul rând, ideea că trecutul e o țară străină sugerează, greșit, că prezentul n-ar fi. De fapt, și prezentul ne scapă. Și românii sunt, uneori, un popor exotic. Uneori, tocmai pentru că avem mult mai multe informații despre prezent decât despre trecut, surpriza că nu îi înțelegem mecanismele e cu atât mai mare. (Sunt destul de familiarizat cu arhitectura Odeonului de la Pompei – Fig. 3 – și cu părțile componente ale unui car roman – *quadriga* –, dar

Fig. 3. Odeonul din Pompei, sec. 1 î.Hr. – 1 d.Hr. Foto: autorul.

nu recomand să încercați să construiți o hidrocentrală după planurile mele. Nici măcar o praștie.)

În al doilea rând, trecutul nu este o țară străină anume, ci mai multe. Nu numai pentru că în orice moment din trecut existau în lume nenumărate societăți cu mituri și cultură materială diferită. (Nimeni nu va mai ști niciodată nimic despre puzderia de limbi diferite vorbite în Europa spre sfârșitul neoliticului, eliminate de limba migranților proto-indo-europeni!) Pur și simplu, în ochii fiecărui istoric, una și aceeași societate arată altfel. Fiecare reconstituie altfel regatul axumit antic, din Etiopia și Sudan, în funcție de sensibilitățile lui culturale, de orientările politice, de idiosincraziile artistice și, nu în ultimul rând, de deschiderea pentru studiul istoriei africane. Bucătăria romană poate părea ciudată. Muzica greacă antică, păstrată în notațiile muzicale din inscripții pe lespezi de marmură sau din suluri de papirus din Egipt, are cu totul alte armonii decât muzica de tradiție postrenascentistă. Ea le trezește azi unora trăiri abisale, iar pe alții îi relaxează sau respinge.

Constat că am uitat esențialul – că atunci când încerci să vinzi un aparat, trebuie să-i faci și o probă rapidă în fața clientului. Dacă ar trebui să dau un exemplu de istorie, o feliuță din acest tort formidabil, aș alege următorul episod. Într-o bună zi, împăratul francilor, Carol cel Mare, primea în Aachen cel mai important cadou din viața lui de împărat – un elefant de la califul Harun al-Rașid. Am uitat că nu pot să spun „într-o bună zi”, ci trebuie să spun exact în ce an: 802, și la ce dată anume: 20 iulie (ziua mea preferată!). E de mirare că știm exact această dată, și datorăm acest lucru șocului pe care l-a simțit toată lumea atunci.

Cronicarii au notat cu grijă evenimentul, pentru că Europa nu mai văzuse elefanți de vreo trei secole, de pe vremea romanilor, și pentru că elefantul era o recunoaștere venită din Orient, validarea celui mai mare imperiu creștin de către cel mai mare imperiu islamic. Uimitor este că francii notează și numele elefantului – Abul Abaz. (Numele arab trebuie deci să fi fost Abu al-'Abbas sau Abu 'l-'Abbas.) Aceiași cronicari consemnează, în anul 810, cum Carol pleacă la luptă împotriva danezilor care invadaseră Frizia și ia cu el și elefantul, care însă moare într-un loc numit Lippeham, despre care nu se știe unde era, probabil la confluența râului Lippe cu Rinul. Așadar, opt ani petrecuți de elefantul nostru venit de peste mări și țări în Aachen, poate cu mici călătorii în ceea ce astăzi este landul german Renania de Nord-Westfalia (Fig. 4). Acești opt ani ar fi un subiect tocmai bun pentru o carte de istorie! Iar istoricul începe să-și pună întrebări. Elefantul era oare ținut într-o mică grădină zoologică, așa cum au avut adesea împărații? Știm, într-adevăr, că la Carol soseau cu diverse solii regale de peste mări și țări, lei, urși, maimuțe etc. O altă întrebare, pe care orice istoric o articulează aproape reflex, cu gândul la elefanții din armata cartagineză a lui Hannibal: participa vreodată acest elefant la război? Și o alta care, de data asta, nu le-a fost deloc la îndemână istoricilor până de curând: nu ne ajută uneori animalele să punem în lumină mai bine istoria oamenilor?

Povestea elefantului este spusă, câte puțin, în fiecare din capitolele acestei cărți. Vom discuta, pe baza ei și a altor povești, vrute și nevrute despre problemele esențiale ale cercetării istorice. Mai este însă o întrebare de pus. E bine să studiem istoria? Răspunsul

I-a dat Nietzsche acum exact 150 de ani. E riscant! a zis filozoful. În eseu lui *Despre folosul și neajunsurile istoriei pentru viață*, el se războiește cu felul în care li se face tinerilor educație istorică. Nietzsche ar vrea ca istoria să servească viața, adică să ne sporească vitalitatea și creativitatea. Dar, pe cât este studiul istoriei de benefic, pe atât de periculos poate fi dacă e prost dirijat. Ne va oferi inteligență, dar nu și înțelepciune, spune neamțul nostru. Va preveni apariția ideilor noi și magnifice, copleșindu-ne de prea mult respect față de modele vechi. Ne va împiedica să uităm trecutul, or, fără uitare, ne informează Nietzsche, nu poți trăi clipa, și fără să trăiești clipa, nu poți fi cu adevărat fericit.

Cu asta, se cheamă că am oferit cititorilor și secțiunea de efecte secundare nedorite. Observați însă că toate aceste probleme nu sunt intrinseci studiului istoriei, ci unei educații istorice greșite. Păi, ce lucru bun, de la *Dior Ambre Nuit* la cartofii prăjiți, nu devine periculos când e excesiv?

Fig. 4. Catedrala și Capela Palatină, Aachen. Epoca lui Carol cel Mare, cu substanțiale adăugiri medievale și moderne.

